

ЛИТЕРАТУРНОТО МИНАЛО КАТО НАСТОЯЩЕ

(Наблюдения върху осмислянето на литературното минало в периодичния печат през войните (1912—1918))

ПЕНКА ВАТОВА

Заставайки пред един исторически или културен факт, дошъл от онова време, което наричаме „минало“, ние неизбежно го проецираме върху екрана на времето, което представлява нашето „настояще“. С нищо от миналото не е възможно да се срещнем така, сякаш върху него времето не е оставило дори пращинка. И старателно да изтупаме праха, все пак следите от пръстите ни ще останат, а под тях ще личат и други следи. Всяко докосване до миналото се осъществява в някакво „тук и сега“. Тук и сега аз чета примерно Ботев. Но аз чета не просто някакъв текст, току-що написан от човек на име Ботев. Аз чета творбите на един от големите ни национални поети. Едновременно с това аз неизбежно чета и всички прочити, направени преди моето четене. В четенето аз осъществявам себе си.

За да бъде един текст творба, той трябва да се *превърне* в творба: той трябва да съществува, което означава да битува в човешкото съзнание, с което непрекъснато да се превръща, непрекъснато да се „конкретизира“ (Р. Ингарден). Множеството конкретизации на творбата съставят нейното битие. Когато става дума за литературна творба, то нейната конкретизация се осъществява в четенето, свързана е с конкретен читателски акт, с конкретен прочит (тук употребяваме синонимично тези понятия, като под четене не разбираме психологическия механизъм на възприемане; под прочит по-специално разбираме възприемане, свързано с разбиране и тълкуване). Всеки прочит на литературната творба се осъществява в конкретен исторически момент, в конкретна социокултурна ситуация, т. е. всеки прочит се осъществява в някакво конкретно „тук и сега“. В този смисъл онова, което сме свикнали да наричаме „литературно минало“, което ние или нашите предходници са сигналирали в словника на литературната история, във всеки момент от своето съществуване е литературно настояще.

Всеки прочит, всяко реално осмисляне на даден текст, се осъществява в процеса на литературната комуникация. В този процес текстът изявява своето съществуване като литературна творба. Всеки текст е в някакъв смисъл провокативен спрямо своя бъдещ възприемател, благодарение на което се осъществява неговото съществуване. Отговорът на тази провокация може да се получи единствено в процеса на комуникацията. Както посочва Р. Ескарпи, „Няма комуникация без отговор и от тази гледна точка един текст не съществува като такъв, докато не бъде прочетен.“¹ Литературната комуникация е тази, която оправдава стремежа (и на автора, и на читателя) към изразяване, към материализиране на индивидуалния психически, социален и интелектуален опит.

¹ R. Escarpit. L'écrit et la communication. Paris, 1973, 39—40.

Всяка историческа епоха (разбрана в по-широки или по-тесни времеви и пространствени граници) създава свой образ на дадена творба, респ. на даден автор. Този образ е съвкупен от сложно интегрираните многобройни индивидуални прочити, осъществени в характеристиката за нея социокултурен контекст².

Тук ще направим опит да охарактеризираме образа на литературното минало, който се създава през годините на войните (1912—1918) на страниците на периодичния ни печат; да реконструираме (може би по-скоро да прочетем обективно) този образ от откриващите се в периодиката прочити. Съдържанието на социокултурния контекст ще разбираме като съвкупност от следните функционални механизми (набелязани в една великолепа от методологическа гледна точка статия на О. Сапарев³): дейност на културните институции, културен екран, национална рецептивна норма, комуникативна ситуация.

През периода на войните бездействието на културните институти по отношение на съществуването, а значи и на възприемането на литературата (минала и съвременна, оригинална и преводна) се осъществява главно по следните два канала: периодичният печат и цензурата върху печатното слово, които са тясно свързани помежду си и са подчинени на една целенасочена културна политика, провеждана от българската буржоазна държава през военните години. Периодичният печат по това време като място и фактор за съществуването на литературата е „дирижиран“ по два основни начина: чрез контролирането му от страна на специално създаден цензурен институт и чрез ограничаването на въздействието на „свободните“ издания, реализирано през Първата световна война със съсредоточаването на литературните труженици в изданията на Военното министерство — в „Военни известия“ и сп. „Отечество“. Контролните и насочващи функции в тези издания се осъществяват главно чрез поставянето им под ръководството на общ редакционен комитет, състоящ се от офицери — представители на различните подразделения на армията. В редакцията са мобилизирани и известни писатели и журналисти, но тя е пряко подчинена на Главната квартира. Освен това тези функции се осъществяват и чрез чисто икономически механизми (специални държавни субсидии за хонорари, премии, литературни конкурси; тираж, препоръки от висши държавни ведомства, осигуряване на абонати, военни кореспонденти и пр.)⁴.

Освен във военните издания съществуването на литературата се направлява и на страниците на всекидневния печат — главно в обществено-политическия вестник, в който литературната комуникация е подчинена на специфичните особености и задачи на вестника. Тук се изявява преди всичко нейната информационно-документална и чисто утилитарна функция, с която всекидневникът като посредник в процеса на комуникацията обуславя и насочва масовото читателско възприемане.

Периодичното издание като посредник в литературната комуникация се явява източник на „шумови ефекти“, т. е. то по специфичен начин индуцира типа читателско възприемане на литературния текст. В нашия случай то играе аналогична роля както издателя, за който пише Р. Ескарпи: „Той е този, който е майстор на окончателния аспект на текста, и той е този, който има правото да го третира като обект, който може да бъде произвеждан и разпределян. По тези канали шумовете, внесени от него в посланието, могат да се структурират като едно над-прибавено значение.“⁵

² Тук използваме определението, което О. Сапарев дава на творбата: „... *т в о р б а т а* и *м а м н о ж е с т в е н о б и т и е* — и в съвременен, и в исторически план. Във всеки исторически момент тя е *с ъ в ъ п н о с т* от множество индивидуални „конкретизации“ на *х у д о ж е с т в е н и я т е к с т*, *о с ъ щ е с т в е н и* и *и н т е г р и р а н и* в *о п р е д е л е н* *с о ц и о к у л т у р е н* *к о н т е к с т*.“ (разр. и к. а. — О. С.) — О. С а п а р е в. Съществуване на художествената творба. — Проблеми на културата, 10, 1987, № 5, 3—4.

³ Пак там, 4—8.

⁴ Вж. по-подробно: П. В а т о в а. „Свързани ръце и запечатан мозък...“ Културна политика или цензура? (1912—1918). — Български журналист, 30, 1988, № 2, 32—34.

⁵ R. E s c a r p i t. Цит. съч., с. 74.

Тези надграждащи значения, които Ескарпи нарича „шумове“, периодичното издание постига чрез съставянето на отделния брой, респ. на цялото течение, чрез композирането на материалите в рубрики, чрез режисирането на отделните страници и пр. По този начин то създава микроконтекста, в който съществува литературната творба, от който зависят индивидуалните читателски прочити.

Културният екран като функционален механизъм, формиращ социокултурния контекст, през тези години е обусловен главно от обществено-политическите събития, в които се решават национални задачи от особено голямо значение и които въздействат върху насоките на съществуване на цялата духовна култура. Тези събития променят социалния опит и по този начин предопределят начините на осмислянето и оценяването на литературната творба — както в активна съпоставка с други творби, така и в зависимост от алтернативите на житейската реалност. Понеже тук става дума за образ на литературното минало, както ще видим по-нататък — за осмисляне на автори и творби от нашето Възраждане, то културният екран, върху който се проецират тези образи, е повлиян и от една съществуваща в онзи момент история на рецепцията на тези творци. Той предполага прочити, които се осъществяват върху предишни, реализирани в друг социокултурен контекст конкретизации.

Рецептивната норма като художествено-ценностна ориентация и избирателност, както във всеки конкретен исторически момент, не е единна. В дадения случай, когато става дума за литературна комуникация, осъществена чрез посредничеството на периодичния печат, тя се разслова не само класово, идейно, професионално и т. н., но и в зависимост от характера и от идейните и естетически програми на отделните издания. Най-общо тук може да се каже, че тази избирателност на значенията, които носи литературната творба или личност, е не толкова художествено, колкото идейно-ценностна, свързана с пропагандно-прагматични изисквания, които детерминираният от обществената ситуация културен екран и културната политика диктуват.

Като най-динамична и свързана най-пряко с конкретната социокултурна практика комуникативната ситуация в дадения случай се определя най-напред от особеностите на историческия момент. За България второто десетилетие на XX век е време на решаване на съдбовни национални задачи — освобождаването на голяма част от българското население, което се намира под чуждо робство, и обединяването на разпокъсаното отечество. Решаването на тези задачи е свързано с мобилизирането на силите за участие в три поредни и изтощителни войни. В тази ситуация е наложително съвременieto да се свърже с миналото, да се съизмери с него, да потърси в него своите основания, да намери оправдание и опора. Затова и всеки поглед към миналото (историческото, културното, литературното) е обусловен от императивите на съвременността и е здраво обвързан с тях.

Комуникативната ситуация през войните се характеризира с условията, при които съществува периодичният печат, с характера на отделните издания и техния сътруднически екип. Животът на периодичните издания е силно зависим от материалните условия по това време: страната се намира в остра икономическа криза, с която са свързани всякакъв вид материални притеснения за печата (хартия и тираж, абонати, хонорар и сътрудници и пр.). Не са никак малко случаите на „еднодневен“ живот на периодичните издания (главно списанията), а през 1916 г. например броят на списанията е сведен до минимум. Почти не съществуват чисто литературни издания⁶.

През войните и официозният, и всекидневният, и „независимият“ печат формират своя читателска аудитория, която обслужват в зависимост от своите задачи и от нейните потребности. Характерът на отделните групи в тази така разслоена аудитория обуславя изявата на едни или други функции на литературната творба.

⁶ Вж. П. Ватова. Цит. статия, с. 32.

Осмислянето на даден автор или произведение в този период и конкретно в периодичния печат става в зависимост от прагматичните изисквания към литературата. Поради това е важно да се проследи каква ценностна норма се прилага при прочитането на текстове и автори: какви техни характеристики излизат на преден план, какви се изтласкват на заден, какви се премълчават. Това би позволило да се види в каква насока се променя рецептивната нагласа в дадения момент.

Литературната комуникация (със или без посреднически прочит) се основава поначало на художествено-ценностния потенциал, който творбата носи като „следа от една историческа (и психическа — б. м., П. В.) ситуация, надмогната от вътрешен дискурс, който авторът никога повече няма да притежава“ (Р. Ескарпи⁷), след като произведението се е изтръгнало от него и е поело пътищата на своето съществуване. Литературната комуникация се осъществява посредством няколко главни канала: художественото обобщение, асоциативния потенциал и сугестивните възможности на творбата⁸. В случая с осмислянето на литературното минало в печата през войните ще трябва да отбележим кои от тези канали използват посредническият прочит, за да осъществят контакта с реалния читател.

Когато говорим за осмислянето на литературното минало във военновременния печат, трябва да отбележим, че става дума не за припомняне на текстове чрез отпечатването им, чрез вместването им в конкретно пространство на някое периодично издание. По страниците на периодиката литературното наследство фактически не присъства. Тук се откриват само текстове, които го четат — или като напълно непознати на читателите факти от литературното минало, или допускайки неговото непрекъснато съществуване в съзнанието на аудиторията. Периодичното издание не формира само нагласи за възприемането на творби и автори, то не играе пряка роля в насочването на читателското възприемане, а разчита на друг реален посредник — литературния специалист, историка, най-общо казано — експерта. Затова и нормата на четене, която тук ще бъде откроена, се основава на рецептивна стратегия, свързана с някакъв вид експертно или най-малкото културно четене⁹. Този вид четене има за цел да конкретизира дадена творба или личност по начин, който се обуславя от социокултурния контекст, характерен за дадения исторически момент. То се стреми да надмогне съществуващите в читателското съзнание индивидуални конкретизации или пък да ги предопредели, когато липсват. Направен в конкретна комуникативна ситуация, прочитът на литературното минало насочва реалния читател към функционално-частично осмисляне, което да е подчинено на моментните нужди.

Както вече беше посочено, обръщането към миналото през войните е свързано със стремежа да се съизмери настоящето, да се включи то в един оформен национално-исторически контекст. И ако 80-те години на XIX век са време, в което се припомнят „забравените“ (Ив. Вазов), то в атмосферата на второто десетилетие на XX век мнозина от тях битуват активно в съзнанието на съвременника, но се налага това битуване да бъде канализирано в определена посока, да се свърже по точно определен начин с настоящето. Изборът пада главно върху дейците на нашето Възраждане. Обръщането към културното минало от тази епоха фиксира най-точно мястото на военното десетилетие в националното историческо движение. По този начин се укрепва съзнанието не толкова за приемственост, колкото за продължаване на едно започнато, но незавършено дело; за ценностна идентичност на двете епохи. Освен това в зависимост от „горещината“ и локализирането на историческите съ-

⁷ R. Escarpit. Цит. съч., 74—75.

⁸ Вж. подробно анализа на тези три главни канала, посредством които възприемателят встъпва в контакт с художествената творба в процеса на естетическото възприемане, направен от В. Ангелов в книгата му „Изкуство и комуникативност. Промени в структурата на естетическото възприятие“. С., 1972, 66—109.

⁹ В цитираната статия О. Сапарев обосновава няколко рецептивни стратегии: четене на специалистите, навивно четене и културно четене. — О. Сапарев. Цит. статия, с. 5.

понеже тя по аналогичен с Балабановия прочит начин е ориентирана към масовата аудитория и в нея се извява същият вид осмисляне, макар връзките с конкретния исторически момент да не се сочат така директно.

В същата социално-политическа ситуация излизат статите на Георги Бакалов. Рецептивната стратегия на Бакалов не се различава от Балабановата — само че той стеснява границите на художествения потенциал на Ботевото творчество, като откроява друга негова характеристика, при това също *идейно*-ценностна — интернационализъмът. По този начин Бакалов също търси отговор на проблемите на своята съвременност, но от друга гледна точка, подчинена на друга рецептивна норма. Бакаловият прочит също търси самоизразяване в творчеството на Ботев и е насочен само към текстове и асоциации, които отговарят на въпросите на съвременността по адекватен на авторовата рецептивна нагласа начин. Полемизирайки с гледището на Захари Стоянов за „социалистическия“ и „националистическия“ период в творчеството на Ботев, Бакалов всъщност полемизира с патриотичния дух на своята епоха, в частност полемизира с всички останали конкретни прочити на Ботев, инспирирани от нея. В тази полемика той категорично заявява: „Ботев е социалист и интернационалист от началото до края“ и като доказателство посочва една Ботева реплика във в. „Знаме“ и защитата на френските комунари в „Смешен плач“.

Литературната комуникация в случая се осъществява в един сложен социокултурен контекст, в който националната рецептивна норма е идейно (и идеологически) разслоена, а комуникативната ситуация се обуславя от динамичното движение на социални и естетически идеи и предполага полемичната изява на различните норми на четене в различните по характер издания. В идейния контекст на сп. „Борба“ и в. „Народ“ (в него излиза другата статия на Бакалов), обусловен от позицията на социалистите (и двете издания са на БРСДП (о) по отношение на войната и политиката на правителството и монарха, Бакаловият прочит има пропаганден характер и е ефективен, като се има предвид, че адресира своите внушения към една също масова, наивна в читателските си възприятия аудитория. Макар „Борба“ като списание да има сравнително тясна и културно по-подготвена публика, функционалните възможности на този прочит не намаляват: едно, защото адресатът е назован в самия текст¹⁰; второ, защото личният авторитет на Бакалов създава нагласа за „доверчивост“ към неговите внушения.

Полемиката, която водят прочитите на Балабанов и Бакалов, е свързана с различни — противоположни, спорещи — норми на четене. Те са предизвикани от противоречиви една спрямо друга ценностни ориентации, подчинени са на взаимноизключващи се пропагандни задачи. Но тази противоположност има за основа различни рецептивни нагласи с преимуществено идеологически характер, който потиска естетическата чувствителност, художествено-ценностната избирателност при прочита на Ботевото творчество.

В това четене диалог трябва да включим и статията на Ал. Дзивгов от сп. „Свободно мнение“. Нейният автор влиза в този диалог с рецептивна нагласа, в която се извява главно стремежът му към естетическо възприемане и осмисляне на Ботев. Прочитът на Дзивгов не е насочен към точно определено читателско съзнание (той го адресира към „хората на новото време“). Той по-скоро се стреми да разруши рецептивната нагласа, която създават прочити от типа на Балабановия и Бакаловия. Затова неговата читателско-посредническа стратегия разчита на предизвикателството, на рязката смяна на гледната точка: „Определен, ясно установен светоглед Ботйов няма и няма нужда от него (. . .) Пък и ние днес не се дивим на неговата социална и социалистическа мисъл ако щете, а на оная безпределно широка вълна от поезия, що блика от всеки ред, написан от него“ (к. м. — П. В.).

¹⁰ Бакалов пише: „Тази страстна неавност на нашия предтеча към лицемерните националистически експлоататори е преминала днес в българския пролетариат, който е горд — на националистическата папач да противопостави легендарния герой на нашето освобождение“ (к. м. — П. В.).

Тази изходна позиция се стреми да промени идеолого-пропагандната основа, върху която се поставя осмислянето на Ботевото творчество в този момент, с идейно-естетическа. От гледна точка на социокултурната и психологическата ситуация, която войните създават, прочитът на Дзивгов е функционално ефективен, защото читателското съзнание (особено на определен тип културен читател) е много податливо на тези насоки, които авторът чертае за възприемане на Ботевата поезия: „Ботйов е първият *певец на индивидуалната душа* у нас, първият труженик, който изнася най-вече нейните *потайни крушения и възторзи*.“ Това осмисляне е напълно съвместно с психическата нагласа на културния читател в този исторически момент — в тогавашното „скептично време“ (Б. Пенев), когато българската интелигенция изживява в трагично раздвоение раните, нанесени ѝ от скоро отминалите две войни, изправена пред ужаса на нови кървави събития (годината е 1915). Динамиката на историческото време променя комуникативната ситуация, а с това променя и потребностите и въпросите на този тип читателска публика, разколебава един рецептивни нагласи, за да изяви други. В този момент нейното обръкано съзнание е благоприятна почва за възприемане на „разхвърляните впечатления“ на Ал. Дзивгов, който в Ботевата поезия открива асоциации, които по своята смислова и емоционална насоченост хармонират едновременно както с художественото обобщение, носено от редица творби на поета, така и със съвременната житейска реалност.

Конкретно Дзивгов разбира (а то е едновременно и разбиране, и неразбиране) Ботевата поезия като поезия, която се основава на *раздвоението*, предизвикано от стълкновението на „двете най-силни чувства у човека — индивидуалното и социалното“. Това осмисляне на основополагащите характеристики в поезията на Ботев е обусловено и от културния екран като функционален механизъм, съдържащ се в социокултурния контекст на второто десетилетие на века. Ботевото творчество се проецира върху доминиращи в литературното битие естетически идеи, върху литературен репертоар с вече утвърдени в читателското съзнание художествено-ценностни характеристики: свързан най-вече с естетическата програма на кръга „Мисъл“ и с художествената практика на неговите представители. Така прочитът, който Ал. Дзивгов прави на Ботевата поезия, едновременно се обуславя и разчита на културния екран в ефективно си достигане до читателското съзнание. Той е също толкова еднозначен, колкото и прочитите на Балабанов и Бакалов, но се основава на една норма на четене, която има много повече идейно-естетически и психологически основания.

Полемичността при литературната комуникация с Ботевото творчество особено се откроява в една фактическа полемика в печата от това време. Става дума за откритата изява на естетическите позиции на младото поколение творци, събрани в сп. „Звено“, по-конкретно за известните думи на Димчо Дебелянов: „... Ботев и Алеко са далеч надживяни и не могат да служат за образци на ония, които идат.“ В отговор Йордан Маринополски от страниците на широкосоциалистическото списание „Съвременна мисъл“ заявява: „Прочее Ботев и Алеко не са надживени. Техните идеали имат значение и за нашето време, техният живот и той може да се препоръча като образец за всички писатели.“ Но за този отговор ще стане дума по-нататък.

От какво са предизвикани, какъв смисъл носят и към кого са отправени думите на Дебелянов? От гледна точка на комуникативния процес те могат да се окачествят като риторичен жест, отправен към цялата — реална и потенциална — читателска аудитория на своето време. Едновременно с това той е отправен и към миналото, и към бъдещето. В него се изявява рецептивна норма, която се основава не на конкретна художествено-ценностна изборителност, а на отрицание, на отгласване, което трябва да открие хоризонтите пред младите творци. Тези думи всъщност свидетелстват за съществуването на нов културен екран. Върху него конкретизацията на Ботевото творчество, които съвремието предлага: и неговият па-

триотизъм, и интернационализъмът му, и образът му на „певец на индивидуалната душа“, видян от позициите на естетическата норма, утвърдена от кръга „Мисъл“; и идеалите му, окачествени от Й. Маринополски като значими за „нашето време“, не могат да намерят място. Ето защо за младите около „Звено“ той не може да служи за образец, той е „далеч надживян“. По аналогични причини редом с него е поставен и Алеко. В думите на Дебелянов е „прочетена“ не Ботевата личност, отречено е не мястото му изобщо в широкия контекст на националното историческо и културно движение: в тях се осмисля цялото литературно минало, което трябва да отстъпи пред настоящето. Този прочит е всъщност отсъствие на прочит на Ботев, той разкрива друг хоризонт на очакване, формира друга читателска нагласа за литературно общуване; той се стреми да промени представите за художествена ценност, да промени естетическия код.

Отговорът на Й. Маринополски се обуславя от същата рецептивна норма, на която се основават анализираният вече прочити на Ботев (с изключение на прочитата на Ал. Дзвигов). Тук полемиката е предизвикана от причини с чисто идейно-естетически характер, в нея се изявяват различни литературни направления, поради което конкретните аргументи, а и аргументите изобщо, са излишни, защото спорещите страни говорят на различни езици. Двете реплики фактически не спорят, всяка от тях съществува сама за себе си и сама оправдава своето съществуване.

Ще се спрем на още един прочит на Ботевото творчество, който доразкрива картината на литературното общуване с него, очертаваща се в периодичния печат през онова време. Той е направен в самия край на Първата световна война, когато сраженията вече са отшумели, резултатите са очевидни, предстои само подписването на мирния договор. Годината е 1919: музите на военните години са замлъкнали, настъпило е време на равносметка за отминалия период в историческия и културния живот на нацията.

Какво се е променило от гледна точка на литературната комуникация? Променен е самият социокултурен контекст: променени са характеристиките на съставлящите го функционални механизми. Над пресата вече не тегнат ограниченията на военната цензура. Принудително събраните през Световната война в сп. „Отечество“ творци поемат нови пътища — списанието спира да излиза през 1918 г. Силно са разколебани позициите на културните авторитети на военните години. Променен е културният екран: ново е неговото естетическо съдържание; променен е социалният опит, въз основа на който се осмислят художествените факти; разколебан е характерният за войните цялостен образ на света. Усложнено е съдържанието на националната рецептивна норма — в нея през войните се включват нови норми на възприемане и осмисляне на художествените ценности. Променила се е на свой ред и комуникативната ситуация: отминали са „горещите“ обществени събития, а може да се каже, че с тях са отминали и някои прагматични изисквания към литературата; духовният живот все повече се „отваря“ по посока към явленията в чуждите култури; променени са характерът и потребността на читателската публика след отшумяването на войната; променя се рецептивната нагласа на читателя, обусловена от новия културен екран и разслоената по нов начин национална рецептивна норма.

В този променен социокултурен контекст младият тогава Цветан Минков от страниците на сп. „Сила“ се опитва да очертае бъдещите пътища на националното духовно движение, като го оттласне както от „принципа на пасивитета, на обществения аскетизъм“, характеризиращ според него литературата ни от началото на века, така и от пътя, поет през войните — когато „всички регистрирани писателски форми претърпяха крах и, за да се спасят, продадоха „свободата“ си на порнографията и военщината“. С тази рецептивна нагласа авторът търси отговор на проблемите, които социокултурната ситуация поставя пред родната литература, и го намира в „общочовешкия характер“ на Ботевата поезия, защото, така поставени, проблемите търсят решаване в постигането на една непреходна жизнеспособност

на художественото творчество. Комунікативната ситуация в края на войните и промененият културен екран (главно по отношение на възможността за съпоставяне с нови културни и литературни факти) обуславят този прочит на Ботевото творчество, свързан с отричането на всички онези, които „действуваха на тясно национална почва, служейки на непосредствените задачи на своето племе“ (к. м. — П. В.).

Минковото осмисляне на Ботевото творчество през 1919 г. се основава на една художествено-ценностна ориентация, която не поставя прагматични изисквания към литературата, нито пък заявява нови естетически идеи. Основното тук не е осмислянето на Ботев, а осмислянето на настоящето чрез Ботев. То се стреми към решаването на глобални проблеми, свързани с бъдещето на националната ни литература. Ето защо в действителност това осмисляне няма конкретен адресат и не полемизира с другите прочити на Ботевото творчество, а със съвременните насоки на литературното развитие. Затова и прочитът на Цв. Минков не се основава на конкретни характеристики на Ботевите творби, а извежда „духа на вечното“ като общоестетическа тяхна характеристика по-скоро от алтернативите на духовното настояще, като се опира на съществуващата история на Ботевата рецепция. Това осмисляне едва ли обаче е особено ефективно в онзи момент — главно защото не е пряко адресирано, защото се проецира върху цялата „площ“ на културния екран, стремежът се да изличи от него всичко, което е „нежизнеспособно“.

Реализация на стремежа да се свърже настоящето с едно утвърдено ценностно минало е читателско-посредническото осмисляне на личността и книжовното дело на Раковски. Независимо от формалните поводи ангажирането на читателското съзнание с делото на Раковски също не е случайно от гледна точка на комуникативната ситуация, която се създава във връзка с участието на България в Първата световна война и в дадения случай конкретно се изяснява в издания, адресирани към най-широк читателски кръг (в. „Мир“ и сп. „Отечество“). Еднозначността на осмислянето на личността на Раковски в тях по това време (1915 и 1917 г.) се дължи на прилагането на рецептивна норма с неестетически характер. Въпреки че и тримата автори са професионално свързани с литературата (Ив. Д. Шишманов, Б. Пенев и К. Кнауер), техните ценностни ориентации са обърнати към идейния и дейностен облик на Раковски. Прочитът им е съобразен с изискванията на историческия момент, затова е насочен към изва на утилитарното в литературната комуникация. Всъщност в случая само условно можем да говорим за *литературна* комуникация. Единствено в статията на К. Кнауер се обръща внимание на книжовните заслуги на Раковски, но те са разчетени единствено по посока на тяхната социална функция.

В прочита на Ив. Шишманов е изявена рецептивна нагласа, която отсъжда функционална неефективност на творчеството на Раковски в този момент — „...науката и поезията беше само един друг вид оръжие в борбата за народно съвєствяване и политическа еманципация.“ Затова авторът извежда значението му за своята съвременност преди всичко от неговата революционноосвободителна и военна дейност. Аналогичен е и прочитът на Б. Пенев: в него открито се демонстрира преследването на идейно-възпитателни цели в осмислянето на образа на Раковски, той е насочен към утилитарното функциониране на този образ: „Раковски *днес може да бъде за нас учител* с личността си, с борческия си дух, с хероичния елемент на своя характер“ (к. м. — П. В.).

Върху анализираното осмисляне на личността на Раковски в този момент преобладаващо и най-силно въздействено има съдържанието на конкретната комуникативна ситуация. В нея определяща е посредническата роля на периодичните издания, в които са поместени статите: те подчиняват на своите изисквания нормата на четене и при тримата автори. В конкретния случай тази норма е резултат от пълното съобразяване с рецептивната нагласа на съвременния масов читател и е свързана с изясняването на пропагандните функции на военното списание и всекидневния обществено-политически вестник. В подкрепа на това твърдение може да послужи още и фактът, че статията на Б. Пенев е извлечена от труда, който той съв-

местно с М. Арнаудов и А. Попстоилов посвещава на Раковски и издава през 1917 г. В този труд е направен опит за един обективен прочит на цялостното дело на Раковски, но той е адресиран към друга читателска аудитория, съобразен е с друга рецептивна нагласа. Този факт е убедително свидетелство за значението на периодичното издание като посредник в комуникативния процес.

Посредническата роля на периодиката се откроява особено отчетливо при анализирането на конкретизациите на творби и автори в издания, които са адресирани към широка и с „податлива“ рецептивна нагласа читателска публика. А такива през военните години са партийните издания (главно всекидневниците), изданията на Военното министерство, изданията за ученици и църковните издания. Именно в тях фактите от литературното минало се осмислят по начин, който съответства или формира определена рецептивна нагласа у дадения читателски кръг. Затова точно в тези издания в прочита на литературното минало се изхожда от една рецептивна норма, чието съдържание е много повече идейно-, отколкото художествено-ценностно. Освен това в тях аналогите със съвременната историческа реалност са прокарани много по-отчетливо, нерядко са директно назовани. В осмислянето на личности и произведения доминират асоциации, индуцирани от иманентно непристъпни на тях схеми, свързани преди всичко и главно с търсенето на отговор на „парливите“ въпроси, които конкретният исторически момент поставя.

В обусловена по такъв начин комуникативна ситуация през 1914 и 1915 г. (мирното затишие между националната катастрофа и предстоящото участие на България в световната война) се публикуват статии за Климент Охридски, Паисий Хилендарски и Неофит Бозвели. Формалните поводи за обръщане към техните личности в случая са без значение. По-същественото е, че ценностната изборителност е обусловена от социокултурната ситуация в този момент. Никак не е случайно, че Ив. Снегаров (църковен историк с изявен авторитет не само в църковните среди по това време) започва статията си за Климент Охридски в „Църковен вестник“ с изтъкването на факта, че Охрид е бил осветен от ученика на Кирил и Методий, а след това конкретизира неговото книжовно дело, оценявайки създателя му като „оплодотворител на българската дива, буренясала почва“, който „кристализира българската народност, направи я *историческа сила*“ (к. а. — И. С.). Извеждането на тази именно характеристика на Климентовото дело като доминираща и ценностна е функционално ефективно по отношение на макар и завоалираната в текста на статията пропагандна насоченост.

Същата рецептивна норма следва и Д. Мишев в прочита на Паисиевата История на страниците на сп. „Брезда“. Неговата читателско-посредническа стратегия различна на рецептивна нагласа, формирана главно под въздействието на обществено-политическите събития през 1913 г. Ето защо той осмисля Паисиевото книжовно дело в един формулиран от самия него контекст — „Гърко-българска културна борба“ (така е озаглавен ръкописният труд, от който авторът сочи, че извлича статията), контекст, който е функционално съотносим към времето след Междусъюзническата война. Поставено в него, произведението на Паисий е конкретизирано като „история, без критичен анализ и без научни достойнства, (. . .) протест срещу гръцката патриаршия“.

Освен очевидното насочване към изява на свързани с историческия момент утилитарни функции на текста прави впечатление и неговата категорична характеристика, открояваща се в този прочит. Паисиевата История се чете точно като история, в която за сметка на липсващите „научни достойнства“ авторът поставя акцента върху нейната социална функция. Това осмисляне е функционално ефективно не само защото е в съзвучие със социалната и психологическа ситуация в този момент, но и защото чрез страниците на сп. „Брезда“ е адресирано към една широка ученическа аудитория, поради което и съобразено и със специфичната учебно-дидактична функция на текста.

В историко-политически аспект е осмислена и личността на Неофит Бозвели

в сп. „Отечество“. Пред масовата аудитория на военното списание М. Арнаудов премълчава книжовното наследство на Бозвели, за да насочи читателя към неговите идеи, свързани с борбата за самостоятелна българска църква. Рецептивната норма на автора е повлияна от нагласата на читателя на списанието, съобразена е със социалната и историческа ситуация през 1915 г. Премълчаното също може да бъде осмислено, но за неговия прочит е необходима друга комуникативна ситуация, главно необходима е друга публика, а значи и друга трибуна.

В посочените три конкретизации на личности и творби от литературното минало прави впечатление, че техни автори са хора с утвърден културен авторитет. Не е случаен фактът, че в сп. „Отечество“ пред името на М. Арнаудов се чете и неговото докторско звание. От гледна точка на конкретния комуникативен процес това е допълнителна гаранция за функционалната ефективност на прочита, за недопускането на съмнение към неговата правилност и е съществена особеност на посредническата стратегия на периодичното издание, което е насочено да задоволи или да формира потребности у една масова читателска аудитория.

По друг начин стоят нещата в изданията, които са ориентирани към по-тесен кръг читатели, но които също (поне в този период) си поставят неестетически пропагандни задачи. Ще се спрем на няколко публикации в сп. „Българска сбирка“. През 1915 г. в него излиза статията на Владислав Алексиев „Братя Миладинови“. Авторската норма на четене, съобразена с рецептивната нагласа на културно издигнатия, но обвързан с консервативните позиции на Народняшката партия читател, се изявява в спокойното и безстрастно начало на статията. В него се излагат биографични данни, съставляващи доста подробен летопис на живота на двамата братя, дава се публичност на „неизвестни“ дотогава факти от него, представят се кореспонденции, свидетелства на техни съидейници. По този начин на читателя се внушава, че пред него е един напълно сериозен и обективен прочит на живота и делото на братя Миладинови. Тази стратегия създава нагласа за доверие към всичко, което прочитът казва, и подготвя почвата за ефективно възприемане на внушенията, съдържащи се в края на текста: „Димитър и Константин Миладинови, апостолите на духовната национална пробуда на Македония, угаснаха далеч от мил роден край (. . .) Но те не умряха, защото не умира този, който падне за името и честта на своя народ (. . .) *Неспokoен ще витае техният дух заедно с духовете на хиляди народни борци след тях, докато най-сетне иззрее свободата на поробена и измъчена Македония*“ (к. м. — П. В.). Непредвидените от гледна точка на основния текст асоциации с актуалните проблеми на съвременността са логически обусловени от комуникативната ситуация и спрямо читателя на „Българска сбирка“ от 1915 г. са напълно уместни, защото са адекватни на формираната у него читателска нагласа за възприемане на образа на двамата възрожденци.

Подобна рецептивна нагласа изявява Ат. Шопов в рецензия за книгата на Марко Балабанов, посветена на Гаврил Кръстевич. Като най-ценно качество на книгата Шопов сочи *автентичността* на приведения документален материал. Единствено от тази гледна точка той я окачествява като „ценен труд по възраждането“, „образец на трудолюбие и искрено родолюбие“. Този отзив е показателен за читателското възприемане на опитите за осмисляне на културното ни минало. Той е доказателство за функционалната ефективност на тези опити, които се полагат на богата документална основа, за да отговорят на рецептивната нагласа в определен читателски кръг. (В случая става дума за тип читателска нагласа и читателски потребности, които се формират и задоволяват чрез страниците на списание като „Българска сбирка“.)

Въз основа на това свидетелство можем да определим като функционално ефективна статията на Кр. Мирски „Един българин румънски книжовник“, поместена в същото списание през 1914 г. Поставяйки на богата биографична и документална основа своето изложение, авторът разчита делото на Антон Пану (българин от Сливен, живял и работил в Румъния) като дело на „първия румънски народен поет

на 19 век“, като културноисторически факт, заслужаващ национална гордост. Това осмисляне, а и други подобни, за които свидетелстват страниците на военновременния печат, е много близко до просветителския характер на възрожденската норма на четене, свързана с излизането на преден план на познавателната функция на конкретизиращия образ и подчинена на стремежа към национално самопознаване. В комуникативната ситуация на 1914—1915 г. такъв тип конкретизация е много повече основана на една стара, но възродена норма на четене, отколкото обуславяща се от културния екран, формиран през първото десетилетие на века, който логично е да обуславя битието на литературното минало през този период. А и в редица случаи е точно така. Противоречие всъщност тук няма. В случай като този е важно да се има предвид, че става дума за образи на творци и творби, непознати до този момент на българския читател. Освен това е важно, че голяма част от тези конкретизации са адресирани към една масова, наивна в своята възприемателна нагласа читателска аудитория. Трето, по отношение на осмислянето на литературното минало приоритетно място в социокултурния контекст на военното десетилетие заема не толкова културната и литературната ситуация, колкото историко-политическата и психологическата. Ето защо в периодиката от това време се натъкваме на толкова различни по своята обусловеност от културния екран рецептивни норми.

Рецептивна норма, много по-близка до възрожденската, се изявява и в осмислянето на книжовното дело на още един българин, творил в Румъния — Панайот Станчев — Черна. Статии за него пишат Ив. Радославов (1913, в. „Нова балканска трибуна“) и И. Пенаков (1917, сп. „Общ подем“). Тук трябва да отбележим, че обществено-политическите ситуации през тези две години не се различават съществено, а именно те предпоставят обръщането към личността на Черна и в двата материала. Различията се появяват в начините на осмисляне на личността и творчеството му. И двата прочита са обусловени от комуникативната ситуация, свързана с конкретните издания, които задоволяват различни по своя характер читателски потребности. Информационният всекидневник предпоставя преимуществена изява на информационно-документалната функция на текста, затова и очеркът на Ив. Радославов носи всички белези на едно осведомително излагане на факти, придружени с няколко преведени от автора откъси от произведения на Черна.

Друга е рецептивната стратегия на И. Пенаков: тя е съобразена с потребностите и рецептивната норма на една културна, себеуважаваща се читателска аудитория (списанието се издава от група юристи и хора с философско образование, близки до либералната партия на В. Радославов). Тук осведомителността отстъпва пред един пространен, с претенции за пълнота, прочит на творбите на Черна, който целенасочено води читателя към възприемане на една такава оценка за тях — те „са от висока художествена ценност и поставят автора им често пъти на еднаква висота с безспорно най-великия румънски поет Еминеску“. Ако прочитът би се ограничил само с тази оценка, то пропагандните му цели биха останали доста прозрачни за културния читател. Затова и авторовата читателско-посредническа стратегия не се изчерпва с нея, а я подкрепя с мнения на румънски литературоведа. По този начин авторът привежда своя прочит в съответствие и с най-„подозрителната“ читателска нагласа. На тази почва читателското съзнание е вече до голяма степен подготвено да възприеме следната заключителна реплика на Пенаков: „За всеки случай. *най-нежният, най-добрият, най-талантливият* измежду новото поколение поети в Румъния е бил Панайот Станчев — Черна, *син на български селяни* от селото Черна, скромно, *чисто българско* кътче от освободената вече наша Добруджа“ (к. м. — П. В.).

Очевидно е, че и двата прочита са подчинени на стремежа към изява на утилитарната функция на осмисления от страниците на периодиката образ. Съпоставянето им откроява различията в рецептивната стратегия, предпоставени главно от рецептивната нагласа на конкретния читателски кръг. И двете публикации имат безспорно познавателна стойност, „казват“ почти едни и същи неща, но по различни

пътница постигат ефективност на индивидуалните читателски прочити в набеязаната насока на четене.

Решаващата роля на периодичното издание като вид културен институт, като обществен способ за осъществяването на литературната комуникация през този период се откроява и в комуникативната ситуация след погрома от 1913 г. и в края на Първата световна война. В тези моменти преобладаваща е ценностната ориентация към представители на нашето Възраждане, свързали имената си с намиращите се по това време под чужда власт български територии. Обусловен от императивите на историческия момент, изборът пада върху Илия Блъсков през 1913 г. (тогава Силистра и Шумен, с които е свързана книжовната му дейност, са окупирани от румънски войски), а през 1918 г., когато е почти ясна бъдещата съдба на Македония — върху Григор Пърличев, Любен Каравелов (сръбския му период), както и върху мнозина възрожденски дейци от Македония.

Историко-политическата ситуация е особено комплицирана и налага не толкова едно вътренационално пропагандиране на българския характер на тези територии, колкото убедителното му доказване, предназначено да съпричasti един външен, небългарски наблюдател. Това обстоятелство съществено определя комуникативната ситуация и в двата случая, когато предстои подписването на мирните договори. Ето защо именно в този момент тези публикации се появяват предимно в списания, списвани добре и адресирани към една културна читателска аудитория, а техни автори са хора с утвърден по това време културен авторитет: историци, литератори, писатели. Те демонстрират стремеж към обективен прочит, свързан с излагането на много биографични факти, с цитирането на редица документални свидетелства, които да „говорят“ сами по себе си, прилагат към статиите си подробни библиографии. Така очерците на Ст. Чилингиров за Илия Блъсков (в списанието на Министерството на народното просвещение „Училищен преглед“), на А. Попстоилов за редица книжовници от Македония (общо 28 очерка, поместени в сп. „Развитие“), на Ц. Калчев за Григор Пърличев и статията на Ив. Хаджов за Любен Каравелов и мястото му в развитието на сръбската литературна критика (и двата материала също в „Развитие“) не се различават по рецептивната стратегия на авторите си, защото целият формирането на една и съща рецептивна нагласа у своя читател. Стремежът към обективност на прочита всъщност прикрива популяризаторско-пропагандната им насоченост, за чието реализиране от функционална гледна точка се разчита на съзнателната изборност на материала.

Без да се стремим да бъдем изчерпателни в представянето на различните прочити на литературното ни минало в печата през военните години, тук се опитахме да направим литературно-социологически анализ по посока на комуникативния процес, изявен във и чрез страниците на периодиката през посочения период. Тъй като всеки факт на тълкуването на един автор или едно произведение в определен културно-исторически момент носи богата социокултурна информация, то в тази връзка тук можем да направим следните по-важни изводи:

В социокултурния контекст, в който се осмисля литературното минало през тези години, определяща роля играят културната политика по отношение на печата и комуникативната ситуация, формирана във и чрез неговите страници. В анализирания от нас случай динамиката на комуникативната ситуация се определя и от текущите обществено-политически събития, и от периодичните издания, с които е свързана, т. е. комуникативната ситуация е динамична и в синхронен, и в диахронен план. Бихме могли да говорим за множество комуникативни ситуации.

Различните комуникативни ситуации предпоставят изявата на различни рецептивни норми. Националната рецептивна норма в този период е разслоена не само класово, естетически, идейно, но и в зависимост от характера на периодичните издания. Ценностната ориентация и избирателност имат преимуществено идеен, а не художествен характер: актуализират се преди всичко характеристики, принадлежащи на идейния и дейностен облик на представителите на литературното ни

минало, а ако се осмислят техни творби, се търсят главно асоциации, които лежат до голяма степен във от самите текстове и водят към съвременната житейска реалност.

В комуникативния процес, в който периодичното издание играе посредническа роля, се извяват рецептивни стратегии, съобразени главно с рецептивната нагласа на конкретния читателски кръг, който съответното издание обслужва. Това съобразяване цели, а с голяма вероятност можем да твърдим, че и постига функционална ефективност на прочита. Стремещт към постигане на функционален ефект влияе върху категориалната характеристика на някои текстове.

Специфичен е характерът на културния екран като функционален механизъм. Прочитът на литературното минало на страниците на периодиката се основава главно на социалния опит на авторите, променен от обществени събития, които ценностно са съотносими с времето на националноосвободителните борби през XIX век. Затова повечето прочити се полагат на една „координационна ценностна мрежа“ (О. Сапарев) от възрожденски тип, а не на тази, която създава предходното десетилетие. На това обстоятелство според нас се дължи до известна степен и фактът, че посредническият прочит е съобразен много повече с читателя, отколкото с осмисляния текст или автор.

В осмислянето на литературното минало в печата периодът на войните е съотносим с периода на Възраждането и по просветителските и прагматично-пропагандни задачи, които това осмисляне си поставя. В прочити от този тип не се поражда противоречия и диалог между тях — различни са само рецептивните стратегии на авторите в различните по своя характер издания. Диалогичност на прочитите се наблюдава при осмислянето на творчество с богат художествен потенциал и съществуваща рецептивна история, каквото в случая е Ботевото. Най-вече при него се извява стълкновение между различните типове рецептивни норми през този период.

Прочитът на литературното минало през годините на войните не е единственият носител на социокултурна информация за литературната комуникация в печата през дадения период. Затова и по-големи обобщения за нея могат да се правят само след като се анализират и други форми на литературно общуване — литературно-критически прочит на съвременната литература (родна и чужда, „сериозен“ и пародичен), функциониране на литературните текстове в печата (оригинални и преводни) и т. н.

СЛОВНИК на цитираните статии от печата през войните:

- Алексиев, Владислав П. Братя Миладинови. — Българска сбирка, 21, 1915, № 8, 466—478.
Арнаудов, д-р М. Неофит Бозвели. — Отечество, 2, 1915, № 4—5, 86—90.
Бакалов, Г. Балканската федерация (Христо Ботев и Светозар Маркович). — Народ, 4, № 104, 19 май 1915.
Бакалов, Г. Интернационализъмът на Христо Ботева. — Борба, 1, 1913—1914, № 9, 527—529.
Балабанов, Ал. Учителят на българския войник. — Пряпорец, 17, № 110, 17 май 1914.
Д. Д. (Димчо Дебелянов). Из списанията. — Звено, 1, 1914, № 2—3, 166—167.
Добринов, Васил. „Той не умира“. — Радикал, 10, № 105, 17 май 1915.
Ив. Р. (Иван Рабославов). Един българин румънски поет. — Нова балканска трибуна, 4, № 1163, 1165; 12, 14 дек. 1913.
Кнауер, К. Г. С. Раковски. — Отечество, 2, 1915, № 3, 69—71.
Маринополски, Й. Надживени ли са Ботев и Алеко? — Съвременна мисъл, 4, 1914, № 5, 391—393.
Минков, Цветан. Литература и народ. — Сила, 1, 1918—1919, № 41, 9—11.
Мирски, Кр. Един българин румънски книжовник. — Българска сбирка, 19, 1912, № 8—10, 514—519.
Мишев, Д. Отец Паисий във Възраждането. — Брезда, 1, 1914—1915, № 2, 111—117.
Пенахов, д-р И. Един българин — румънски поет (Панайот Станчев — Черна). — Общ подем, 1, 1917, № 4, 183—189.
Пенев, Б. Г. С. Раковски. — Мир, 23, № 5259, 20 окт. 1917.
Попстоилов, А. Български книжовници от Македония през XVIII и XIX век. — Развитие, 1, 1918, № 14, 429—431; № 15, 461—466; № 16, 507—512; № 17, 534—543; № 18, 566—572; № 19, 592—597; № 20, 624—627.
Попстоилов, А. Солунски дейци по нашето възраждане. — Развитие, 1, 1918, № 9, 267—271.
Снегаров, Ив. Хилядогодишнината на св. Климент Охридски. — Църковен вестник, 15, 1914, № 38, 447—448.
Чилингиров, Ст. Илия Р. Блъсков (Материали за живота и дейността му). — Училищен преглед, 18, 1913—1914, № 1, 60—78.
Шишманов, проф. Ив. Д. Петдесетгодишнината от смъртта на Раковски (1867—1917). — Мир, 23, № 5072, 3 фев. 1917.